

DE REGULIERENBIJBEL VAN UTRECHT

Vondsten en uitzicht

Bij gelegenheid van het vierhonderdjarig bestaan van Utrechts Universiteitsbibliotheek in 1984 werd uiteraard een tentoonstelling gehouden van haar kostbaar bezit aan middeleeuwse handschriften, oude drukken en curiosa. Bij de codicologische beschrijving¹⁾ van de 13e-eeuwse Franse bijbel (Hs. 29), bleef de bewerkster, mevrouw Gerritsen-Geywitz, die gaarne het naadje van de kous wilde weten, met enige aantekeningen uit een latere periode zitten.

Dit waren o.a. een handjevol in Nederland alsdan veerde heiligen. Vermochten dezen misschien een aanwijzing te geven over herkomst en gang van dit handschrift, zo werd ons gevraagd? Het geluk was - wat dit aangaat althans - niet met ons. Ander aanknopingspunt zou, dacht ons, wellicht kunnen zijn de persoon van domkanunnik Beernt Uteneng, die deze bijbel in 1452 aan de Regulieren ten geschenke had gegeven. Het lichten van diens doopceel bracht interessante gegevens over zijn handel en wandel aan het licht.

Relaties met de Regulieren aan de Oude Gracht trokken daarbij speciaal de aandacht, waarvan de legatering van de 13e-eeuwse bijbel in 1452 de slotakte vormde. Van hun kant hadden de Regulieren al sinds ongeveer 1427 een voor hen onverkwikkelijke transactie met een bijbel in huis.

Vraag, welke ons begon te intrigeren, was of er mogelijke verbanden tussen beide feiten bestonden? Wij hebben ons aan de puzzle gewaagd. Onze proeve van oplossing werd prompt bij verschijnen voer voor codicologen en scribenten over de stroming van de Moderne Devotie.

Twee verrassende resultaten kwamen door hun aanvullend onderzoek tevoorschijn. De werkelijke toedracht - en niet de door ons veronderstelde - kwam ter tafel. Vervolgens werd van Groningen uit, een, in methodisch opzicht, nieuw speurinstrument in stelling gebracht, dat in de toekomst aandacht zal vragen. Daar de gedachtenwisselingen in niet altijd onder handbereik liggende artikels verschenen, menen wij de resultaten in het Sticht, waar het „corpus delicti“ thuis hoort, onder de aandacht te mogen brengen. Kort derhalve een samenvatting van onze aanvankelijke stellingname, waarna aandacht voor de daarop volgende geopende perspectieven.

I

Bij het doorlichten van de figuur van domkanunnik Uteneng kwam verrassenderwijze naar voren, dat hij een der kopstukken is geweest tijdens het woelige en ondoorzichtige, in 1423 aangevangen, Utrechtse Schisma. Daarin opteerde hij voor de in eerste instantie gekozen Zweder van Kuilenburg en bleef hem tot diens dood in Bazel trouw.

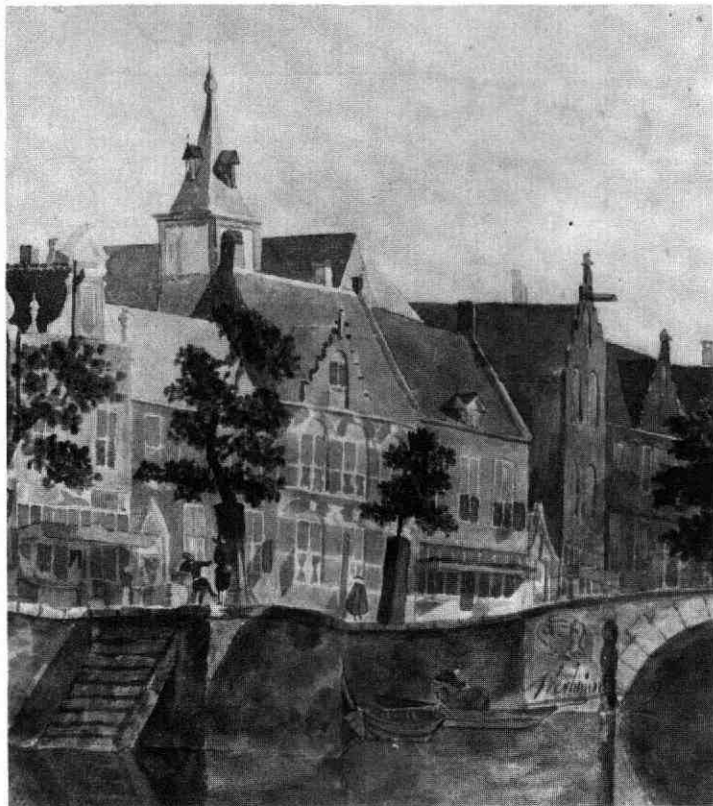
Merkwaardig is, dat de kenners van dit Schisma als De Hullu en Post de importantie van deze zaakgeplastigde van Zweder niet hebben opgemerkt. Verder komt Uteneng uit de verf als een bemiddeld en kunstzinnig kanunnik. Het blijkt, dat hij niet alleen de Regulieren in Utrecht begunstigde, maar ook de Windesheimer beweging - waarbij de eerstgenoemden zich wel kort tevoren hadden aangesloten - „sponsorde“. Het was frappant te constateren, dat Uteneng samen met een Deventer kanunnik het Windesheimer klooster in Zaltbommel, dat maar niet recht wilde floreren, financieel uit de nesten had geholpen. Zijn testament, waarin vooral naast vele andere huizen het Twaalf Apostelenklooster van de Regulieren aan de Oude Gracht is bedacht, werd ook daar opgemaakt. Vermoedelijk sleet hij hier zijn laatste dagen, maar verkoos in Zaltbommel te worden begraven.

Parallel met Utenengs optreden bij de aanvang van het Schisma ten gunste van Zweder van Kuilenburg, verliep dat van de op dit moment bij de Regulieren fungerende prior, Johannes Passert, eveneens fervent aanhanger van Zweder.

Passert was een geleerd en zeer welsprekend gangmaker aan Zweders kant. Dit bracht hem er zelfs toe om in 1427 diens belangen bij het Concilie van Bazel te gaan behartigen. De 16e-eeuwse kronieker van de Utrechtse Regulieren, de toenmalige prior Cornelis Block, maakt duidelijk, dat Passert, alvorens naar Bazel uit te wijken, zich financieel riant had ingedekt. Onroerend goed verkocht, roerend goed o.a. kelken en handschriften had hij te gelde gemaakt. Maar met bijzondere verontwaardiging maakt Block er melding van, dat hij een bijbel voor de niet kinderachtige som van 100 nobel had verpand. Toen de kloosterlingen, die in 1427 Utrecht hadden verlaten om her en der de gevolgen van het opgelegde interdict - sommigen tot in het buitenland toe - te ontlopen, waren teruggekeerd, bleken zij niet in staat dit pand te lossen. Wel ontvingen zij er toen nog 100 Rijnse guldens op terug. Met geen woord rept Block, de overigens goed geïnformeerde kronieker, verder over de persoon van die pandnemer.

Bij nadere beschouwing kwam het ons voor, dat deze vermoedelijk niet iemand was, die erop uit was het materiële onderste uit de kan te halen. Zou hij er anders - tenzij zulks ware bedongen - later nog eens 100 Rijnse guldens op hebben terugbetaald? Een helper in de nood dan rond 1427 toen bij terugkeer de Regulieren, van het allernoodzakelijkste beroofd, een nieuwe start dienden te maken?

Vanwege de later voor den dag komende opvallende ideële verbondendheid van hun huis aan de Oude Gracht met de domkanunnik, rees de vraag of men in diens richting mocht zoeken? Was het in deze veronderstelling verder dan denkbaar, dat Uteneng, de

Het Regulierenklooster, gezien vanaf de Oudegracht. Aquarel van J. H. Verheijen, c. 1830. G.A.U. Top. Atlas La 11.12

pandnemer van tussen 1423-1427, later in 1452 deze bijbel had geschonken, zodat Hs. 29 die bijbel in kwestie was?

De bezwaren lagen voor de hand. Het voornaamste - en wij hebben het zwaar laten wegen - was de grote kostbaarheid, welke zeker niet tot haar recht kwam. Een tweede, evenmin te verwaarlozen: waarom noteerde in de 15e eeuw Block niet in zijn kroniek noch in het handschrift zelf, dat dit de uit zicht geraakte bijbel was? Na veel wikken en wegen (de handschriftconservator van Utrecht Van der Horst en zijn Leidse collega Obbema stonden uiterst sceptisch tegenover wat lichtgewicht argumenten en bleven afwijzend), lieten wij met veel slagen om de arm de proefballon tenslotte op. Wie niet waagt, die niet wint. Hoeveel reserve werd ingebouwd, kan blijken uit het volgende.

Na verschijnen, de drukinkt was amper droog, wijdde de bibliophaag, de boekverslindende essayist, Kees Fens, in een geestig artikel van zijn vaste krantebuik²) er aandacht aan. Hij had onze bedoelingen juist getaxeerd, hetgeen volgde uit zijn slotpassage. Badinerend over het detective-karakter van het onderzoek, besluit hij: „Er is zeer veel verteld, wij hebben alles in het geheugen gehouden in de stellige verwachting dat op de laatste bladzijde de oplossing in grote letters eindelijk zal verschijnen. Maar de detective verlaat ons, niet ontmoedigd overigens, en moet vaststellen dat hij weer een aantal hypothesen aan de

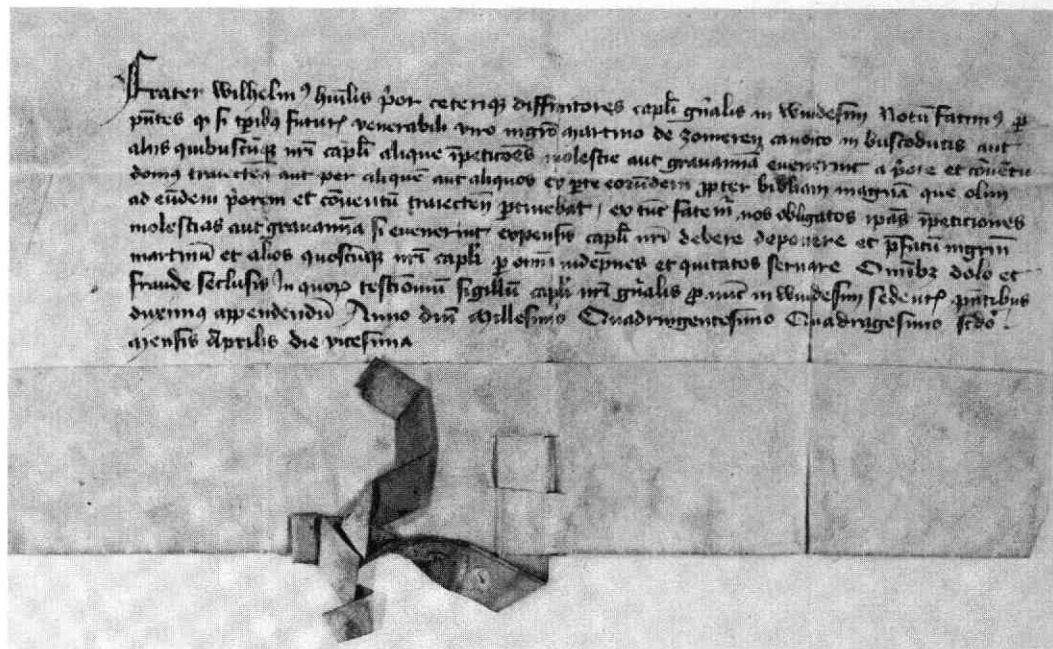
probleemstelling heeft kunnen toevoegen. We hebben een klein geschiedenisboek doorgelezen . . . om tenslotte een verfraaid vraagteken cadeau te krijgen. De bijbel geeft zijn geheim niet prijs. De auteur heeft zich zeer ingespannen. Vergeefs, helaas. Hij legt zijn lezers dezelfde inspanningen op, terwijl hij de afloop al kent: terugkeer op het punt van uitgang. Hij is een quizmaster met onoplosbare vragen en zonder prijzen. Hij is een romanschrijver.”

Alsof Fens zelf zijn conclusie ook niet helemaal vertrouwde, voegt hij een post-scriptum toe „In één week werden twee dingen teruggevonden, die als verloren moesten worden beschouwd: een mis van Haydn, op de zolder van een Ierse boerderij, en een miniatuur uit de zogenaamde Zwolse Bijbel uit Utrecht. Honderden jaren geleden eruit gesneden, door een mevrouw in Londen ter veiling gebracht, en nu weer terug op zijn plaats in het boek . . . Er moet een boeiende studie te schrijven zijn over de mogelijke verblijfplaatsen van de miniatuur. Maar als bij de bijbel van de kanunnik: we weten alleen dat hij er was en er is. Daartussen vallen hypothesen aan scherpen”.

Die scherven zijn kort daarop dan ook gevallen.

II

„Licht vom Osten” moest ditmaal eveneens weer uitkomst bieden. Nijmegen's universiteit organiseerde,

Prior en diffinitoren van het kapittel van Windesheim verlenen vrijwaring aan Martinus van Zomeren, kanunnik te 's-Hertogenbosch en anderen van hun kapittel tegen de overlast en aanspraken van het huis (van de Regulieren) te Utrecht wegens een grote bijbel, eertijds dit huis toebehorend. 20 april 1442. Nijmegen, Provinciebibliotheek van de Jezuïten, nr. MS 21 B.

eveneens in 1984 vanwege het zesde eeuwfeest van Geert Grote's verscheiden, een expositie: Moderne Devotie. Figuren en Facetten. Een van de bewerkers van de catalogus³⁾, Nissen, stuitte bij de selectie van het materiaal op een kleine, doodsimplen oorkonde, groot 9½ regel, die op eigen kracht, naar zeggen van de bewerkster, de eer van de vitrine nooit zou hebben gehaald. Zonder immers ons verzoek tot opsporing, dat juist was verschenen, zou bij hem niet het flauwste vermoeden zijn opgekomen hiermee de stille kroongetuige van de verpande bijbel in handen gekregen te hebben.

De oorkonde van 14 april 1442 uitgaande van prior en kapittel-generaal van Windesheim (Afb. 2), verleent aan Martinus van Zomeren, kanunnik van de St. Jan in Den Bosch, vrijwaring tegen alle denkbare aanspraken van de Regulieren uit Utrecht. Oorzaak van het geschil „een grote bijbel eertijds in het bezit van prior en convent van Utrecht“. Het zou wonderlijk zijn wanneer dit niet het gezocht exemplaar ware.

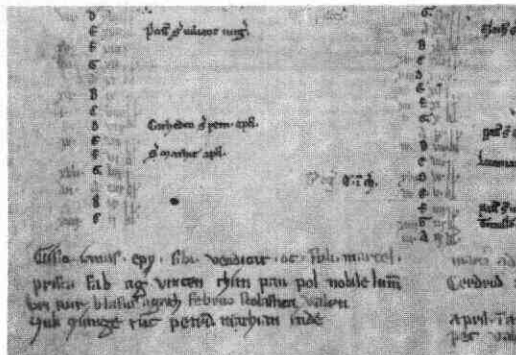
In een nader uitvoerig artikel⁴⁾ werkt kort daarop de auteur zijn inderdaad gelukkige vondst uit. De verbroken identiteit van de verpande bijbel met die van Uteneng lost in ieder geval de door ons al aangevoelde incongruentie op van de hoge sommen bij verpanding en verdere afwikkeling in het geding. Terecht verwijst hij ter vergelijking naar de wat latere, Zwolse zesdelige bijbel, waarmee toen vijfhonderd goudguldens waren gemoeid.

Bovendien stelt Nissen nog uitdrukkelijk, dat hiermede verder twee andere tegenwerpingen, door onszelf al ten aanzien van de Utenengstelling opgeworpen, automatisch uit de wereld zijn. Waarom, zo vroegen wij, noteerden de Regulieren niet bij de schenking in 1452, dat dit het verpande exemplaar was?

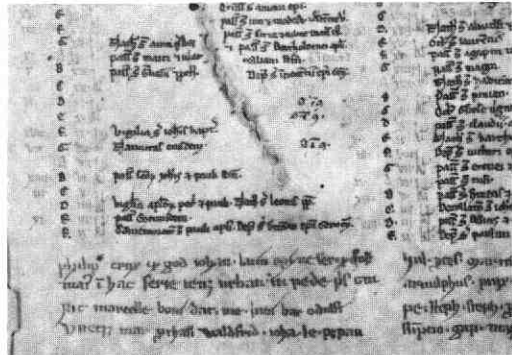
Eenvoudig wijl het dit niet was. Gelijk antwoord geldt voor de vraag waarom Block's kroniek die vermeende terugkeer van het verlorene schaaft niet meldde? Open blijft nog wel de kwestie, waarover Nissen zich niet boog, de vraag hoe het komt, dat Block in alle talen zwijgt van het rumoer, gepaard gaande met processen, dat de gestie van Martinus van Zomeren zowel in Utrecht als Windesheim heeft teweeg gebracht? De op zich reeds fraaie vondst van Nissens „biblia magna“ culmineert ons inziens dan nog daarin, dat hij een scherp getekend beeld van Martinus van Zomeren aanlevert.

De Bossche kanunnik komt onder het aspect van vriend en begunstiger van de Windesheimers en anderen der Moderne Devotie toegedane, als een spiegelbeeld van Uteneng naar buiten. De Regulieren van het convent Mariënhage te Eindhoven hadden daarbij zijn voorkeur. „Zou het dan niet zo geweest zijn“, vraagt hij zich af, „dat Van Zomeren in de financiële nood van het Utrechtse regulierenconvent een buitenkans vond om zijn geliefde Mariënhage een fraai bijbelhandschrift te schenken?“.

Het bovenstaande zou gevoelig de afsluiting van dit

Cisioianus van januari en februari. Universiteitsbibliotheek Utrecht, Hs. 29, fol. 260^v (detail).

Cisioianus van mei en juni. Universiteitsbibliotheek Utrecht, Hs. 29 fol. 261^r (detail)

onderdeel kunnen zijn. Onder de verder verschenen reacties op dit punt echter is er één, die wat uit de toon valt, om niet te zeggen tegen de toon aanzit. Naar nu wel duidelijk zal zijn, wisten wij zelf, en gaven daar blijk van, dat het hoge geldbedrag, met de bijbeltransactie gemoeid, de zwakste stêe van de hypothese uitmaakte. Einde 1984 werd in de Nijmeegse catalogus de grond er reeds onderuit gehaald.

Twee verschillende auteurs kondigden in voetnoten al aan, dat in een te verschijnen recensie van Gumbert het „kaartenhuis“ over de 15e eeuw zou worden omgemaakt. Wanneer dan tenslotte in 1987 deze recensie verschijnt⁵), krijgen wij opnieuw het eerder door Nissen terecht aangevoerde argument van de prijs van de Zwolse bijbel opgediend. Onze zuiderburen plegen zoiets als een „prognosticatie achter de feiten“ te bestempelen. Kennelijk bij gebrek aan beter voegt de auteur nog twee noten toe. De eerste deelt mee, dat voetnoten onder aan de bladzijden en niet achter in een boek thuis horen; de tweede, dat alinea's op de bladzijde moeten inspringen. Beide kwesties regarderden ons als auteur niet, omdat vanwege de kosten de opdrachtgever dit verkiest voor de noten en de uitgever de alinea-indeling bepaalt.

Bezwaar wordt vervolgens aangetekend tegen onze opzet een verklaring te geven voor de aanwezigheid van de 13e eeuwse Franse bijbel bij de Regulieren voor het geval, dat Uteneng, zoals wij, achteraf gezien abusievelijk, veronderstelden, de pandnemer was. Uitdrukkelijk hebben wij daarbij vastgesteld, dat mocht Uteneng niet pandnemer, maar van het begin af aan eigenaar ervan zijn geweest, deze nadere veronderstelling niet ter zake was. De uitspraak onzerzijds, dat zulks, methodisch gezien, geen hypothese op hypothese stapelen is, houden wij dan ook nu nog staande.

Op één punt zij intussen instemming betuigd. Wij hebben het doen voorkomen alsof de Utrechtse Universiteitsbibliothecaris, Hulshof (1922-1945), die zich intens en diepgravend met deze handschriftcollectie heeft beziggehouden, zich erover zou hebben uitgesproken, dat de Utenengbijbel niet de verpande zou

zijn. Zulks is onjuist: hij poneert namelijk de kwestie als zodanig niet.

Ten besluite: wanneer iemand inzake hypothesen door anderen gesteld, meer voorzichtigheid dient te betrachten, dan geldt dit zeker voor de Leidse codicoloog. Ons exemplar betreft eveneens een Utrechtse aangelegenheid. Wanneer twee doorgewinterde Belgische vakgenoten, Braekman en Gysseling, - met restricties weliswaar - een kalendarium uit 1253 aan het Cisterciënzerklooster van St. Servaas in Utrecht toerekenen⁶) reageert Gumbert⁷) „... als er één plaats is waar het hs. *niet* geschreven kan zijn, dan is dat een Cisterciënser(innen) klooster in Utrecht!“ „... Hij is beslist niet Utrechts; maar evenmin Luiks. . . niet van de Cisterciënsers, maar nog minder Benedictijns of Augustijns“ enz. Als proefballon zonder verdere praetenties noemt hij dan: misschien damesstift Susteren.

Wanneer nu later Monna in een modelstudie doorslaggevend het St. Servaasklooster als uitgangspunt en het Citeaux-karakter van de kalender vastlegt⁸), komt van Leiden uit de uitbundige mededeling⁹): „... dat mijn provocerende twijfel een verheugend effect heeft gehad: . . . Monna leert ons hoe men deze zaak had behoren te behandelen, en toont afdoende aan dat de kalender thuis hoort in de Cisterciënserabdij St. Servaas in Utrecht“. Het gaat wel over een vrouwenklooster, maar soit. Echter over behoedzaam omgaan met hypothesen en over meten met twee maten gesproken.

III

Gelukkig vielen er uit de hoek van reagerende vakgenoten verheugender resultaten te vermelden. Er was - gelijk betoogd - niet alleen „Licht vom Osten“, maar ook „Noorderlicht“ kwam verheldering brengen. Naast de bijbelboeken immers bevatte het handschrift de eigentijdse kerkelijke kalender van de kathedraal van Le Mans, waarbij in de benedenmarge met vroeg-14e eeuwse hand een „cisioianus“ staat afgeschreven. Wie met middeleeuwse tijdrekenskun-

de in aanraking komt, kent het woord, definieert het als een „ezelsbruggetje“, maar laat het verder voor wat het is. Ook de vakspecialisten lopen er doorgaans met een wijde boog omheen. Opvallend is, dat Kruitwagen in zijn onovertroffen, onuitspreekbaar getitelde, standaardwerk¹⁰) het begrip niet eens noemt. De reden daarvan kan duidelijk zijn.

„Ezelsbruggetje“ is zonder meer een euphemisme voor marteltuig van het geheugen. Een chronologie-handboek uit 1897 van een Duitser - lieden op dit stuk wel iets gewend - is van oordeel, dat de „cisiioianus“ ontstaan moet zijn uit een samenzwering van middel-eeuwse monniken en juristen, waarmee niettemin de jonge mensen in de scholen hebben geworsteld¹¹). Uiteraard is het hier niet de plaats om op die „aberwitzigste“ tellingswijze van de dagen diep in te gaan. Toch moet met het oog op het vervolg, dat recht moet doen aan Groninger onderzoek ten deze, wel een indruk gegeven worden. Om de dagen van de twaalf maanden te tellen, vormen de beginsyllaben van kerkelijke feest- en herdenkingsdagen van heiligen (afgewisseld soms door enkele Latijnse woorden, aan elkaar gelijkend voor iedere maand, resp. 30 of 31 lettergrepen) twee dichtregels (disticha). Voor januari om een voorbeeld te noemen, luidt het zo:

„Cisio Janus Epi sibi vendicat Oc Feli Mar An.
Prisca Fab Ag Vincen Ti Paul Po nobile lumen“.

Cisio staat voor Circumcisio, 1 januari, Besnijdenis van Christus, Janus voor januari. Epi voor Epiphania, 6 januari, Verschijning van de Heer of Driekoningen. De woorden „sibi vendicat“ dienen om de tussenliggende dagen te tellen tot aan Oc, d.w.z. het Octaaf van Driekoningen op 13 januari. Feli, Mar, An, staan dan voor de heiligen Felix op 14, Marcellus 16 en Antonius op 17 januari enz.

Het behoeft wel geen nader betoog waarom men deze curiositeit wat links heeft laten liggen. Terecht constateerden laatstelijk Strubbe-Voet: „Grote betekenis voor de chronologie heeft de cisiiojanus niet, want, hoewel hij van bisdom tot bisdom moest verschillen, omdat de heiligenfeesten van bisdom tot bisdom verschilden, is hij meestal niet aan de plaatselijke toestanden aangepast geworden“¹²). Men lette er wel op, dat de auteurs hier aan het woord, dan nog uitgaan van officiële bisdomkalenders, terwijl wij in het gros van de overgeleverde middeleeuwse kalenders uit getijden- en devotieboeken met plaatselijke tot individuele voorkeuren voor bepaalde heiligen te maken krijgen. Het manoeuvreren er mee noemde Kruitwagen al een waar kruis, ofschoon men in kalenders nog houvast heeft aan in rood of kapitaal of anderszins geschreven namen, die in bepaalde richting van herkomst duiden. Zo niet de „cisiioianus“. Strubbe-Voet merkten echter over de „cisiioianus“ op, dat „hij meestal niet aan plaatselijke toestanden aangepast is geworden“. Welnu, het is de niet geringe verdienste van Van Schaik met behulp van de „cisiioianus“ uit de Regulierenbijbel een duidelijke richting te hebben gewezen¹³). Misschien niet voor de verblijfplaats direct ervan, maar minstens voor de

herkomst van de „cisiioianus-opsteller“. Hij kwam op het lumineuze idee, hetgeen ons als leerling van Kruitwagen niet in het hoofd zou zijn gekomen, de kalender uit de „cisiioianus“ „terug te lezen“. Hij werd daartoe gebracht, omdat in de junimaand op de 22e Waldfrid stond genoteerd. Aan deze, nooit officieel erkende heilige uit het Groningse Bedum, einde tiende eeuw, volgens de traditie door Noormannhand gevallen, was hij doende een monografie te wijden. Terecht stelde hij vast, dat het in dit geval niet om een kalender met Utrechtse inslag kon gaan, hetgeen door ons op grond van enkele heiligen, waaronder Odulphus, was gesuggereerd. Wij achten dit resultaat van methodisch standpunt uit van het grootste belang.

Dit met voldoening vastgesteld hebbend, menen wij, vooral om toekomstige onderzoekers nodeloos werk te besparen, enkele vergissingen van de auteur te mogen signaleren. Lichtelijk triomfant deelde hij mee, dat in de door hem ontlede „cisiioianus“ niet minder dan 130 heilige- en feestdagen naar Munster zouden verwijzen. Nu had de schrijver toch van Kruitwagen al moeten leren, dat ter beoordeling van kalenders, de Utrechtse bijvoorbeeld, hoogstens ongeveer twintig namen relevant zijn, terwijl de overige, ongeveer 187 veelal opgevoerde, gevoegelijk meteen kunnen worden geschrapt. Die twintig dan nog in te delen in primair en secundair.

De ironie van het lot wil, dat ondergetekende in een grondige analyse uit 1959 juist voor de Munsterse kalender tot soortgelijke uitkomst kwam, met slechts amper een handvol dagen, welke voor het bisdom doorslaggevend plegen te zijn¹⁴). Ten bewijze van deze stelling legde men de in de ogen van Van Schaik 130 Munsters getinte heilige- en feestdagen maar eens naast de door Rühl uitgegeven „cisiioianus“, compleet met varianten van die der bisdommen Breslau, Praag en Krakau. Er zouden ook in die gevallen wel zo'n 110-115 dagen naar Munster verwijzen. Des neen derhalve.

Zelfs dient vastgesteld, dat in de meest betrouwbare en excellent beredeneerde editie van Stapper van de Munsterse kalender door ons toen mede opgenomen, de handvol specifieke heiligen en vierdagen schitteren door afwezigheid in de „cisiioianus“ van de Utrechtse bijbel. Wij noemen hier 25 januari, Paulus Beking, 24 april, een verplaatst feest van de grondlegger van Munsters bisdom Ludger, vooral 27 juli de reliekenoverdracht van Karel de Grote, annex de vieringen resp. op 3 en 29 okt. ter ere van de Twee Ewalden, patronen en „maarschalken“ van Westfalen¹⁵), waarvan men relieken had.

Verder komt het ons weinig correct voor om de heilige Odulphus te beschouwen als een normaal verschijnsel in de Munsterse kalender, een bekende „buurheilige“ uit Utrechts diocese. Van Schaik zal dan naar Grotefend verwijzen waar dit aldus genoteerd staat. Hij ziet dan daarbij wel over het hoofd, dat Odulphus niet genoemd wordt door Stapper. En terecht. Diens kalender gaat uit van officiële vaststellingen ervan door het Munsterse bisdom. Het is een veel voorkomende vergissing. Doorgaans koerst men

in goed vertrouwen op zijn „Grotefend“ zonder dat dit tot brokken maken aanleiding geeft. Men veronachtzaamt dan wel de reserve, dat de daar opgegeven kalender stêevast een „montage“ is uit soms verschillende perioden met verwerking van allerlei locale kalendergegevens. Natuurlijk compareert dan Odulphus vanwege diens verering o.a. in het Westfaalse Varlar, Ohne enz. Dit zou zelfs kunnen gebeuren met kalenders van onderscheiden bisdommen van Groot-Brittannië, zoals dit in feite vaststaat voor Maagdenburg. (Grotefend).

Toch tast dit Van Schaïks conclusie - niet Utrechts maar Munsters - hoe paradoxaal zulks lijkt, niet aan. Dit vindt zijn oorzaak daarin, zoals ook in het Waldfridgeval, dat het dan gaat over wat excentrieke eenlingen uit het heiligencorps, waarmee wijzelf ervaring opdeden. Wanneer wij een Utrechts getinte kalender zouden aantreffen waarin St. Salvius in rood of kapitaal staat aangegeven, dan aarzelen wij niet - tot nadere correctie - voor Dronrijp, in Friesland, waar deze patroon was, te kiezen¹⁶). In werkelijkheid mochten wij dit procédé toepassen voor een Utrechtse kalender (met een Noordhollandse inslag, te weten St. Jeroen en St. Adelbert) ten aanzien van de mysterieuze St. Engelmundus in rood, hetgeen richting Haarlem-Velzen uit wees¹⁷). Insgelijks zou men dienen te doen met een Utrechtse kalender, waarin St. Heribert in rood mocht staan, door een verwijzing naar het Utrechtse Odijk, sinds wij door Dekker weten¹⁸), dat daar niet St. Nicolaas, maar St. Heribert, de heilige abt van Keulen-Deutz de patroon is geweest.

In de ban van de nieuwe richtingwijzer: het Bedum van St. Waldfrid vraagt in haar bespreking¹⁹) mevrouw Mulder-Bakker zich af of de bijbel, via Bernard Uteneng aan de Regulieren gekomen, niet eenmaal in het grensgebied van Munsters Friesland heeft verbleven? Uiteraard, en in eerste instantie, moet met deze mogelijkheid worden gerekend.

Niettemin bracht onze vroegere Munsterse kalenderstudie aan het licht, dat de vervaardiger toen eigenlijk ook geen opgave verstrekke van preciese heiligendagen van Munster, maar een aantal specifiek Utrechtse heiligen invoegde of met een kruisje daarop attendeerde. De man zat wel in het Munsterse, maar kon zijn Utrechtse favorieten niet helemaal vergeten. Ook in de „Waldfrid-cisioianus“ geeft de opsteller geen officiële kerkelijke kalender weer. Zat hij in Bedum of Hallum of welk ander Waldfridcentrum in Munsters aartsdiakonaat Frisia, dan moet hij een zuiverder kalenderexemplaar onder de hand hebben gehad. Het lijkt ons evenzeer mogelijk in dit Groninger geval als in ons vroeger behandelde, dat er een licht spijtoptant de pen bewoog, een „displaced person“.

Ten besluite dit. Als winst kan o.i. worden geboekt via derden: de vondst ten principale van de „dure“ Regulierenbijbel in handen van Martinus van Zomeren en de Munsterse zoekrichting voor de herkomst van de Utenengbijbel. Onzerzijds mag worden genoteerd misschien een onverwachte blik op het Utrechtse Schisma, een portretachtige tekening van Berend Uteneng, een zijlicht op de wat in vergetelheid ge-

raakte Zakbroeders, en tenslotte het aan het licht brengen van een Utrechts synodaal statuut, waar de bekende Nicolaas van Cusa de hand in heeft gehad. Wij menen Horatius²⁰) te mogen nazeggen: „... nec lussisse pudet“: wij schamen ons niet het spel gespeeld te hebben.

Stolberglaan 7
Utrecht

M. P. van Buijtenen

Noten:

1. M. P. van Buijtenen, *De bijbel van de Regulieren te Utrecht*. 15e-eeuws schisma in het licht van 13e-eeuws Frans handschrift. Met een codicologische bijdrage van G. Gerritsen-Geywitz, Utrecht, 1984.
2. Kees Fens, Lezen in bochten, *De Volkskrant*, 24 februari, 1984.
3. *Moderne Devotie. Figuren en Facetten*. Tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote. 1384-1984. Catalogus, Nijmegen, 1984, 278-281 (= n. 102).
4. P. J. A. Nissen, Nogmaals de bijbel van de regulieren te Utrecht. In: *Codex in context*. Studies over codicologie, kartuizergeschiedenis en laat-middeleeuws geestesleven, aangeboden aan Prof. Dr. A. Grijs, Nijmegen/Grave, 1985, 263-275.
5. J. P. Gumbert in: *Quaerendo*. A quarterly journal from the Low Countries devoted to manuscripts and printed books, 16 (1986), 215-216.
6. W. Braekman en M. Gysseling, Het Utrechtse kalendarium van 1253 met de Noordlimburgse gezondheidszeggels, *Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, Verslagen en Mededelingen*, 1967, 575-635.
7. J. P. Gumbert, Is het „Kalendarium van 1253“ wel Utrechts? *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 93 (1977), 201-202.
8. A. D. A. Monna, Diagnose van een omstreden 13e-eeuwse kalender uit de Servaasabdij te Utrecht, *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, 25 (1983) 145-180.
9. J. P. Gumbert, Mededeling. Het „Kalendarium van 1253“ is wel degelijk Utrechts, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 101 (1985) 160.
10. B. Kruitwagen O. F. M., *Laat-middeleeuwse paleografica, paleotypica, liturgica, kalendarialia, grammaticalia*, 's-Gravenhage, 1942.
11. Diese Zahlweise ist ohne Frage die aberwitzigste unter allen; man könnte glauben, dass sich Mönche und Juristen dabei verbündet hätten, um zu versuchen, was sie alles der Welt aufzunötigen im Stande wären. . . . Über die engsten Kreise konnte diese Albernheit natürlich niemals hinausdringen, obwohl man sogar die Kinder in der Schulen damit quälte. . . . F. Rühl, *Chronologie des Mittelalters und der Neuzeit*, Berlin, 1897, 76-77.
12. E. I. Strubbe en L. Voet, *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*, Antwerpen-Amsterdam, 1960, 44.
13. R. van Schaik, *Walfridus van Bedum*. Een duizend jaar oude Groninger overlevering, Groningen, 1985, 61-62; noten 113-117.
14. M. P. van Buijtenen, W. J. Buma en K. Heeroma, Middel-eeuwse Friese huwelijktoespraken in Bazel, *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, 1 (1959) 293-359.

15. „... Die beiden Ewalde gelten als Patrone und „Marschälle“ Westfalens“ M. Zender, *Lexikon des Mittelalters*, IV (1987) c. 148.
16. M. P. van Buijtenen, *Langs de heiligenweg*. Perspectief van enige vroegmiddeleeuwse verbindingen met Noord-Nederland, Amsterdam, 1977, 20-22.
17. M. P. van Buijtenen, en A. K. de Meijer OSA, Westbroeks heiligen in polderperspectief, *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, 24 (1982) 215-216.
18. C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen*. Een institutioneel-geografische studie, Zutphen, 1983, 319-320.
19. A. B. Mulder-Bakker. Een Utrechtse bijbelhandelschrift, *Tijdschrift voor geschiedenis*, 99 (1986) 74-75.
20. Horatius, Epist. I. 14. v. 36.

Paus Pius VII en de kerk van Rijsenburg in 1808

Dank zij Wim Harzing¹⁾ is veel omtrent de recente geschiedenis van Driebergen-Rijsenburg ontsloten. Vooral de historie van de schilderachtige R.K. Kerk gewijd aan Sint Petrus' Banden is door hem aan de hand van archivalia gereconstrueerd. Maar een feit is tot op heden in de geschiedenis van de R.K. parochie Rijsenburg onderbelicht gebleven, dat toch de moeite waard is om naar voren te halen²⁾.

Pius VII, paus van 1800 tot 1823, kreeg tijdens de audiëntie van 28 augustus 1803³⁾ het verzoek voorgelegd van Petrus Judocus van Oosthuysse (1763-1818), in de Franse tijd „maire“ van Rijsenburg, en zijn echtgenote Margaretha van Oosthuysse. De Jongh, wonende te 's-Gravenhage en als verdienstelijke katholieken betiteld, om in hun buitenhuis „Spar en Dal“ (thans geheten: Sparrendaal)⁴⁾ een privé-kapel te mogen inrichten met recht van Zondagsmis ook voor hun nakomelingen alsmede dat niet alleen de huiskapelaan maar ook priesters, die op bezoek zouden zijn, zouden mogen celebreren. Het verzoek werd ingediend bij de Paus door de vice-superior

van de Hollandse Zending, Luigi Ciamberlani, die later aanwezig is bij de inwijding van de parochiekerk van Rijsenburg in 1810.

P. J. van Oosthuysse, leverancier van uitrustingsstukken voor de Bataafse en Franse legers o.a. in het Kamp van Zeist onder Austerlitz, was als ontginner van de Zeister heide sedert 1798 met de Gebr. Van Dam uit Zeist, J. M. d'Amblé en J. G. Eberhard eveneens uit Zeist alsmede J. Kol uit Utrecht, bekend met dit gedeelte van de Utrechtse Heuvelrug en was talloze malen in conflict geraakt met de Zeister boeren, die als schapenhouders gewend waren op de gemeenschappelijke heidevelden de schapen te weiden⁵⁾. Op 23 december 1805 was Van Oosthuysse door koop eigenaar van „Spar en Dal“, in de heerlijkheid Rijsenburg, geworden. Van de erven Willen van Dam, behorend tot het Zeister schotengeslacht, kocht hij 20 september 1806 de restanten van het middeleeuwse kasteel Rijsenburg en mocht zich sedertdien Heer van Rijsenburg noemen. Sedert de koop woonde het echtpaar Van Oosthuysse-De Jongh in ieder geval

Gezicht op het Kerkplein te Rijsenburg (man op de fiets: de heer Tepe). Zincografie naar een foto van R. Tepe, ca. 1890. Top. Atlas R.A. Utrecht, nr. 941-5.

